

تحلیل موانع زکات از منظر قرآن و روایات

حجت‌الاسلام والمسلمین محسن دانیاری*

مقدمه

قرآن کریم تأکید فراوانی بر حکومت الهی و اجرایی شدن دستورات خداوند بر روی زمین دارد؛ تا آنجا که خداوند اجرای فرائض الهی و در رأس آنها اقامه نماز و پرداخت زکات را از نشانه‌های حکومت صالحان دانسته است: «الَّذِينَ إِن مَّكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ»^۱ همان کسانی که هرگاه در زمین به آنها قدرت بخشیدیم، نماز را بر پا می‌دارند و زکات می‌دهند». یکی از مهم‌ترین وظایف کارگزاران اسلامی، احیای زکات در جامعه است. متون مختلفی در رابطه با زکات در طول سال‌های پس از پیروزی انقلاب اسلامی نگاشته شده است، اما پرداخت زکات در جامعه اسلامی آن‌گونه که باید، رواج ندارد. این خلأ عملی اقتضا می‌کند که به تحلیل برخی از موانع پرداخت زکات، پرداخته شود. در این نوشتار پس بررسی مهم‌ترین موانع پرداخت زکات مانند بخل، ناآگاهی از پیامدهای ترک زکات و ... در بعد فردی و نداشتن متولیان فعال و ناآگاهی جامعه درباره زکات در بعد اجتماعی، این نتیجه حاصل شده است که با رفع این موانع، می‌توان گامی نو در گسترش احیای زکات در جامعه برداشت.

مفهوم‌شناسی

لغت‌شناسان درباره معنای لغوی زکات می‌گویند: «زکات مال به معنای پاک کردن آن

* دانش‌آموخته حوزه علمیه قم و مرکز تخصصی تفسیر.

است و جمله «زکا الزرع یزکو زکاء»؛ به معنای رشد کردن کشتزار و محصولات است.^۱ زکات از ریشه لغوی «زکو»، دلالت بر رشد و نمو و زیاد شدن دارد.^۲ زکات در اصطلاح شرعی نیز به معنی جدا کردن بخشی از گونه‌هایی از مال است که به طور خاصی در مصارف معلومی مصرف می‌شود.^۳

موانع پرداخت زکات

ابعاد زندگی انسان به دو ساحت کلان فردی و اجتماعی، قابل تقسیم است. موانع پرداخت زکات هم جنبه فردی و هم جنبه اجتماعی دارد. بی‌توجهی افراد به زکات ابتدا مانع فردی دارد؛ به این معنی که آسیب‌های درونی فرد، مانع ادای زکات است. برخی از مهم‌ترین موانع ترک زکات، در هر دو بعد مبتنی بر شواهد قرآنی و روایی در چند محور بیان می‌شود.

۱. موانع فردی زکات

بخش فردی، به جنبه‌هایی از زندگی آدمی مربوط است که به ارتباط فرد با خودش و یا خداوند باز می‌گردد. برخی از موانع فردی پرداخت زکات عبارتند از:

۱/۱. بخل

خداوند درباره نقش بخل در نپرداختن زکات می‌فرماید:

و مِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللَّهُ لَئِنْ آتَانَا مِنْ فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَ لَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ * فَلَمَّا آتَاهُمْ

مِنْ فَضْلِهِ بَخِلُوا بِهِ وَ تَوَلَّوْا وَ هُمْ مُعْرِضُونَ؛^۴ برخی از آنان با خدا پیمان بسته بودند که

اگر خداوند از فضل خویش به ما عطا کند، حتماً صدقه (زکات) خواهیم داد و از

نیکوکاران خواهیم بود. پس چون خداوند از فضل خویش به آنان بخشید، بدان

بخل ورزیدند و (به پیمان خویش) پشت کردند و از آن روی‌گردان شدند.

کسی که بخل درونی خود را نادیده بگیرد و با پرداخت زکات و انفاق در راه خدا،

۱. خلیل بن احمد فراهیدی؛ کتاب العین؛ ج ۵، ص ۳۹۴.

۲. احمد بن فارس القزوینی؛ معجم مقاییس اللغة؛ ج ۳، ص ۱۶.

۳. بهاء‌الدین خرمشاهی؛ دانشنامه قرآن؛ ج ۲، ص ۱۱۴۷.

۴. توبه: ۷۵.

به تکلیف الهی اش عمل کند؛ رستگار خواهد شد: «وَمَنْ يُوقِ شُحَّ نَفْسِهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ»^۱ کسانی که از بخل و حرص نفس خویش بازداشته شده‌اند، رستگار‌اند». انسان مؤمن باید توجه داشته باشد که آنچه در اختیار دارد، از فضل خداوند بخشنده است. بنابراین وقتی خداوند بر او واجب کرده که بخشی از اموالش را به عنوان زکات بپردازد، شایسته نیست در برابر او نافرمانی کند. هر برکت و نعمتی در اختیار خداوند است و با عمل به تکلیف الهی، اموال برکت پیدا می‌کند و در برابر نابودی و زیان نیز بیمه می‌شود. در واقع پرداخت زکات، امتحانی الهی است که افزون بر پاداش معنوی، در رفع فقر و گرفتاری‌های جامعه نیز بسیار اثرگذار است؛^۲ چنانکه امام صادق علیه السلام فرموده است:

إِنَّمَا وَضِعَتِ الزَّكَاةُ اخْتِبَارًا لِلْأَغْنِيَاءِ وَ مَعُونَةً لِلْفُقَرَاءِ وَ لَوْ أَنَّ النَّاسَ أَدَّوْا زَكَاةَ أَمْوَالِهِمْ مَا بَقِيَ مُسْلِمٌ فَقِيرًا مُحْتَاجًا وَ لَا سَتَّغَنَى بِمَا فَرَضَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ لَهُ؛^۳ به درستی که زکات برای امتحان کردن ثروتمندان و برای کمک به نیازمندان واجب شده است. اگر مردم زکات اموالشان را بپردازند، هیچ مسلمان نیازمندی باقی نخواهد ماند و همه با این تدبیر بی‌نیاز می‌شوند.

۱/۲. ناآگاهی از پیامدهای ترک زکات

اسلام برای انجام رفتار و اعمال دینی، از یک‌سو پاداش و ثواب در نظر گرفته و از سوی دیگر، برای ترک اعمال گناه و عقاب لحاظ کرده است. چه بسیار افرادی که از اهمیت زکات مطلع هستند، اما از پیامدهای وضعی و تکلیفی آن، چیزی نمی‌دانند و گمان می‌کنند که تنها برکاتی را از دست دادند؛ نه اینکه دچار عواقب خطرناکی شده‌اند. از همین روست که ترک اعمال در نظرشان ساده و آسان جلوه می‌کند. به همین علت آیات قرآن، انسان مؤمن را از عواقب ترک زکات برحذر می‌دارند و اهل بیت علیهم السلام نیز همواره عواقب دردناک ترک این واجب الهی را متذکر شده‌اند. قرآن، یکی از عوامل جهنمی شدن انسان را ترک انفاق می‌داند:

۱. حشر: ۹.

۲. فاضل موسوی؛ زکات در اسلام؛ ص ۵۱.

۳. محمد بن علی صدوق؛ کتاب من لایحضره الفقیه؛ ج ۲، ص ۷.

و لَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخُلُونَ بِمَا أَنَاهُمْ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ هُوَ خَيْرًا لَّهُمْ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَّهُمْ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخُلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ^۱ آن‌ها که بخل می‌ورزند و آنچه خدا از فضل خود به آنان داده، انفاق نمی‌کنند؛ گمان نکنند برای آن‌ها خیر است! بلکه برای آن‌ها شر است. به زودی در روز قیامت، آنچه را درباره آنان بخل ورزیدند، همانند طوقی به گردن آن‌ها می‌افکنند.

نکته قابل توجه در این آیه شریفه، قانون تجسم اعمال است که خدای متعال به آن تصریح کرده و با تعبیر «سَيُطَوَّقُونَ»، تجسم آخرتی پرداخت نکردن زکات اموال را به تصویر کشیده است که به صورت زنجیر و طوق به گردن انسان آویخته می‌شود؛ زیرا اگر اموال انسان از حد معینی بگذرد، با توجه به اینکه بهره‌وری از آن‌ها محدود به حدود مشخصی می‌باشد؛ گونه‌ای از اسارت، بردگی و سنگینی را برای انسان به دنبال خواهد داشت که تجسم حقیقی آن در رستاخیر، همان طوق اسارت است. امام باقر علیه السلام در این باره فرموده است:

فَقَالَ: الَّذِي يَمْنَعُ الزَّكَاةَ- يُحْوِلُ اللَّهُ مَالَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ شُجَاعًا مِنْ نَارٍ لَهُ رِيْمَتَانِ فَيَطْوِقُهُ إِيَّاهُ- ثُمَّ يُقَالُ لَهُ: الزَّمُّهُ كَمَا لَزِمَكَ فِي الدُّنْيَا؛^۲ شخصی که زکات مال خود را نپردازد، خداوند مال او را به طوق‌هایی از آتش مبدل می‌کند و سپس به او خطاب می‌شود همان‌طور که در دنیا حاضر نبودی به هیچ قیمتی آن‌ها را از خود جدا کنی، اکنون نیز آن‌ها را به گردن خویش بیاویز!

آن حضرت همچنین درباره معنای «سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخُلُوا بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ» فرموده است: مَا مِنْ عَبْدٍ مَنَعَ زَكَاةَ مَالِهِ إِلَّا جَعَلَ اللَّهُ ذَلِكَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ تُعْبَانًا مِنْ نَارٍ مُطَوَّقًا فِي عُنُقِهِ، يَنْهَشُ مِنْ لَحْمِهِ حَتَّى يَفْرَغَ مِنَ الْحِسَابِ؛^۳ هر انسانی که از پرداخت زکات خودداری نماید، خداوند در روز جزا برای او یک افعی (اژدها) از جنس آتش قرار می‌دهد که بر گردن او مانند طوقی آویخته می‌شود و همواره از گوشت بدن او تغذیه می‌کند تا آن شخص از حسابرسی آن صحنه فارغ شود.

۱. آل‌عمران: ۱۸۰.

۲. ناصر مکارم شیرازی و دیگران؛ تفسیر نمونه؛ ج ۳، ص ۱۹۰ و ۱۹۱.

۳. محمد بن علی صدوق؛ ثواب الاعمال و عقاب الاعمال؛ ص ۵۲۹.

۱/۳. دنیاطلبی و زیاده‌خواهی

یکی از صفات سرکش آدمی که اگر کنترل نشود، انسان را در دنیای مادی غرق می‌کند و عواطف و احساسات و حس نوع‌دوستی را در نفس آدمی می‌میراند، دنیاطلبی و زیاده‌خواهی است. استفاده از نعمت‌های دنیایی و داشتن امکانات به خودی خود سرزنش نشده است؛ آنچه مورد نکوهش قرار گرفته است، زیاده‌خواهی و دوست داشتن و دل بستن به مال دنیا و کمک نکردن به محرومان است. خداوند در مذمت چنین افرادی می‌فرماید: «وَتُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّا»^۱ و مال و ثروت را بسیار دوست می‌دارند». در مقابل، کسانی هستند که دنیا را وسیله‌ای برای سعادت دنیا و آخرت می‌دانند و هیچ‌گاه اسیر دنیا و مطامع آن نمی‌شوند. خداوند در وصف آنان فرموده است: «رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَن ذِكْرِ اللَّهِ وَإِقَامِ الصَّلَاةِ وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ»^۲ مردانی که نه تجارت و نه معامله‌ای آنان را از یاد خدا و بر پا داشتن نماز و ادای زکات غافل نمی‌کند؛ آن‌ها از روزی می‌ترسند که در آن، دل‌ها و چشم‌ها زیر و رو می‌شود». امام صادق علیه السلام در این باره فرموده است: «خداوند بر این امت چیزی را سخت‌تر از زکات واجب نکرده است و بیشتر هلاکت امت‌ها، به خاطر نپرداختن آن است»^۳.

۱/۴. شرک و کفر

کسانی که به خداوند شرک می‌ورزند و قیامت را قبول ندارند، همواره دستورات الهی را نادیده می‌گیرند و در مسیر گمراهی خود غرق می‌شوند. خداوند در وصف مشرکان می‌فرماید: «... وَوَيْلٌ لِّلْمُشْرِكِينَ * الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ»^۴... وای بر مشرکان! همان‌ها که زکات را نمی‌پردازند و آخرت را منکرند». در واقع عدم پرداخت زکات، یکی از ویژگی‌های مشرکان است که اعتقادی به آن ندارند. افرادی که زکات پرداخت نمی‌کنند، باید توجه داشته باشند که پیامد پرداخت نکردن

۱. فجر: ۲۰.

۲. نور: ۳۷.

۳. محسن فیض کاشانی؛ الوافی؛ ج ۱۰، ص ۳۳.

۴. فصلت: ۶ و ۷.

زکات برای آن‌ها بسیار گران خواهد بود و آن‌ها را همسان مشرکان خواهد کرد. زکات، در میان دستورات اسلام شرایط خاصی دارد و پرداختن به آن، نشانه به رسمیت شناختن حکومت اسلامی، و ترک آن نوعی طغیان و تمرد به شمار می‌آید. گواه این سخن، مطلبی است که در تاریخ اسلام درباره «اصحاب رده»^۱ آمده است. آن‌ها جمعی از طوایف بنی طی، غطفان و بنی‌اسد بودند که از دادن زکات به مأموران حکومت اسلامی سر باز زدند و به این طریق پرچم مخالفت را برافراشتند. مسلمانان با آن‌ها پیکار کردند و آنان را در هم کوبیدند.^۲ رسول‌خدا ﷺ درباره اهمیت زکات به امیر مؤمنان علیه السلام فرموده است:

يَا عَلِيُّ كَفَرَ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ عَشْرَةٌ وَعَدَّ مِنْهُمْ مَانِعَ الزَّكَاةِ. يَا عَلِيُّ ثَمَانِيَةٌ لَا يَقْبَلُ اللَّهُ مِنْهُمْ الصَّلَاةَ وَعَدَّ مِنْهُمْ مَانِعَ الزَّكَاةِ. يَا عَلِيُّ مَنْ مَنَعَ قِيرَاطًا مِنْ زَكَاةٍ مَالِهِ فَلَيْسَ بِمُؤْمِنٍ وَلَا بِمُسْلِمٍ وَلَا كِرَامَةً. يَا عَلِيُّ تَارِكُ الزَّكَاةِ يَسْأَلُ اللَّهُ الرَّجْعَةَ إِلَى الدُّنْيَا وَذَلِكَ قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ حَتَّى إِذَا جَاءَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِ؛^۳ ای علی! ده طایفه از این امت به خداوند بزرگ کافر شده‌اند و یکی از این ده گروه، مانع‌الزکات است. ای علی! هر کس قیراطی از زکات مالش را نپردازد، نه مؤمن است و نه مسلمان و ارزشی در پیشگاه خدا ندارد. ای علی! تارک‌الزکات به هنگام مرگ تقاضای بازگشت به این دنیا (می‌کند، اما پذیرفته نمی‌شود) و این، همان است که خداوند در قرآن به آن اشاره فرموده: زمانی که مرگ یکی از آن‌ها فرا رسد، می‌گوید پروردگارا! مرا باز گردان.

۲. موانع اجتماعی زکات

انسان، موجودی اجتماعی است که در کنار هم‌نوعان خود در جامعه انسانی زندگی می‌کند و بر اثر برخوردهای اجتماعی، از دیگر اعضای جامعه اثر می‌پذیرد؛ همان‌گونه که می‌تواند بر دیگر اعضا اثر بگذارد. بر همین اساس، برخی عوامل

۱. گروهی که بعد از وفات پیامبر صلی الله علیه و آله مرتد شدند. آن‌ها می‌گفتند: نماز را می‌خوانیم، اما زکات نمی‌دهیم. ما اجازه نخواهیم داد اموال ما غصب گردد. به دنبال این ماجرا مسلمانان تصمیم گرفتند با این گروه به پیکار برخیزند و آن را دلیل بر ارتدادشان می‌دانستند.

۲. ناصر مکارم شیرازی و دیگران؛ تفسیر نمونه؛ ج ۲۰، ص ۲۱۷.

۳. محمد بن حسن حرعاملی؛ وسائل الشیعه؛ ج ۹، ص ۳۴.

موجود در محیط پیرامونی آدمی می‌تواند مانع پرداخت زکات توسط وی شود. برخی از مهم‌ترین موانع عبارتند از:

۲/۱. نداشتن متولیان فعال

خداوند، نخستین وظیفه اقتصادی حاکمان صالح در جامعه را پرداخت زکات معرفی کرده است: «الَّذِينَ إِن مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ؛^۱ همان کسانی که هرگاه در زمین به آن‌ها قدرت بخشیدیم، نماز را بر پا می‌دارند و زکات می‌دهند». وقتی در جامعه اسلامی به یکی از واجبات یا ارزش‌های الهی عمل نشود یا تعداد کمی به آن عمل کنند، کم آن امر واجب، ارزش مورد نظرش فراموش می‌شود و مردم از آن غافل می‌شوند. یکی از دلایل کوتاهی در پرداخت زکات، رایج نبودن فرهنگ پرداخت زکات است. بی‌شک کوتاهی متولیان امر و نهادهای فرهنگی در تبلیغ این فرهنگ، نقش مهمی در کم‌رنگ شدن آن در جامعه دارند.

۲/۲. ناآگاهی جامعه نسبت به اهمیت و موارد مصرف زکات

زکات، یکی از مهم‌ترین برنامه‌های اقتصادی برای از بین بردن فقر در جامعه است. این واژه به همراه مشتقاتش در قرآن، ۵۹ مرتبه در ۲۹ سوره و ۵۶ آیه به کار رفته است که ۲۷ مورد آن در کنار نماز ذکر شده است. در کتاب‌های وسایل الشیعه و مستدرک المسائل، ۱۹۸۰ حدیث در این باب آمده است که گویای اهمیت بالای این واجب الهی است. خداوند مصرف زکات را در هشت مورد تبیین کرده است:

إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَ الْمَسَاكِينِ وَ الْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَ الْمُؤَلَّمَةَ قُلُوبُهُمْ وَ فِي الرِّقَابِ وَ الْغَارِمِينَ وَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ فَرِيضَةٌ مِّنَ اللَّهِ وَ اللَّهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ^۲ زکات‌ها مخصوص فقرا و مساکین و کارکنانی است که برای (جمع‌آوری) آن زحمت می‌کشند و کسانی که برای جلب محبت‌شان اقدام می‌شود، و برای (آزادی) بردگان و (ادای دین) بدهکاران و در راه (تقویت آیین) خدا و واماندگان در راه. این، یک فریضه (مهم) الهی است و خداوند دانا و حکیم است!

۱. حج: ۴۱.

۲. توبه: ۶۰.

نتیجه‌گیری

کم‌توجهی به پرداخت زکات در جامعه، به سبب وجود برخی موانع فردی و اجتماعی است. برطرف کردن این موانع، می‌تواند زکات را در جامعه احیا کند. مهم‌ترین موانع پرداخت زکات در بعد فردی عبارتند از: وجود بخل در انسان، دنیاطلبی و ناآگاهی از پیامدهای ترک زکات و مهم‌ترین موانع پرداخت زکات در بُعد اجتماعی، نداشتن متولیان فعال و ناآگاهی جامعه درباره زکات است. بنابراین برای احیای زکات، باید موانع فردی و اجتماعی در جامعه برطرف شود. برای رفع موانع فردی نیز باید مبانی نظری و اعتقادی افراد را با تبیین جایگاه زکات و تبیین آثار و برکات زکات در زندگی تقویت کرد. در رفع موانع اجتماعی نیز باید متولیان فعال و کاربرد، اجرای امور را به دست بگیرند و زکات جمع‌آوری شده را صرف امور همان منطقه کنند.

فهرست منابع

۱. بنی‌هاشمی خمینی، سید محمدحسن؛ توضیح المسائل مراجع؛ چاپ هفتم، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۱ش.
۲. حرعاملی، محمد بن حسن؛ وسائل الشیعه؛ تحقیق: مؤسسه آل‌بیت علیهم‌السلام قم: مؤسسه آل‌بیت علیهم‌السلام، ۱۴۰۹ق.
۳. خرمشاهی، بهاء‌الدین؛ دانشنامه قرآن؛ چاپ اول، تهران: ناهید، ۱۳۷۷ش.
۴. صدوق، محمد بن علی؛ ثواب الاعمال و عقاب الاعمال؛ قم: دار الشریف الرضی للنشر، ۱۴۰۶ق.
۵. _____؛ من لایحضره الفقیه؛ تحقیق: علی‌اکبر غفاری؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ق.
۶. فراهیدی، خلیل بن احمد؛ کتاب العین؛ قم: نشر هجرت، ۱۴۰۹ق.
۷. فیض کاشانی، محسن؛ الوافی؛ اصفهان: کتابخانه امام امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام، ۱۴۰۶ق.
۸. القزوینی؛ احمد بن فارس؛ معجم مقاییس اللغه؛ تحقیق: محمد عبدالسلام هارون؛ قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ق.
۹. مکارم شیرازی، ناصر؛ با همکاری دیگران؛ تفسیر نمونه؛ چاپ دهم، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ش.
۱۰. موسوی، فاضل؛ زکات در اسلام؛ قم: دفتر عقل، ۱۳۸۸ش.